

פלסטין: ארץ ומכונניה בשלהי התקופה העות'מאנית

יוני פורס

Salim Tamari, *The Great War and the Remaking of Palestine*,
Oakland: University of California Press, 2017, 207 pp

מחקריו ההיסטוריוגרפיים והאתנוגרפיים של סלים תמרי מנגישים את העבר דרך סיפורי חיים לקוראים רבים. מחקריו אינם עוסקים במטא-נרטיבים או במהלכים היסטוריים, אלא להפך, מציפים את ריבוי הסתירות והמורכבות של המצב האנושי. עבודתו על פלסטינים מעניינת מפני שהמיקוד ביומימי ובפשוט אינו גורר דה-פוליטיזציה של הדמויות ההיסטוריות, אלא שזור את הפוליטי בסיפור חייהן. ספרו האחרון, *The Great War and the Remaking of Palestine*, מספר כיצד חוו, כתבו, הבינו והגיבו פלסטינים לדרמות ההיסטוריות של העשור האחרון של השלטון העות'מאני. הספר, המאגד מאמרים קודמים של תמרי, מתמקד בתנועתם של בני האליטה העירונית והאינטלקטואלית, כמו גם של אנשי מנהל ובירוקרטיה בנתיבי המוביליות החברתית שאפשרו הרפורמות של המדינה העות'מאנית, אך גם באלה שבחרו בקריירה מחוץ למערכת זו, כמו עיתונאים, מחנכים ואחרים. אלה מדגימים באורח חייהם, במאוויהם ובכתיבתם את מה שתמרי ואחרים מגדירים 'מודרניות עות'מאנית'. ההמשגה המקיפה והאלסטית הזאת מאפשרת לתמרי לכרוך יחד את מי ששאף לקדמה ולחירות באימפריה עם מי שהטיל ספק בסיכויים של החזון הזה ועסק יותר במקומי ובפרטיקולרי או בשילוב של השניים.

הביוגרפיות המובאות בספר והחיבור ביניהן ובין יצירתה של גיאוגרפיה ותפיסת מרחב חדשה בתוך סוריה הגדולה, טוען תמרי, 'תרמו באופן משמעותי ליצירתה של פלסטין כיישות תרבותית במהלך מלחמת העולם הראשונה ולפניה – לפני התיחום שלה כאזור גאוגרפי נפרד מסוריה [...] החזון שלהן [של הדמויות המתוארות] מוסגר בתוך עיסוק קונפליקטואלי עם האידיאולוגיה של עות'מאניות (*Osmenlilik*)' (עמ' 9). אידיאולוגיה זו הייתה חזונום של

התורכים הצעירים אשר נועדה להציב אופק אורח, חילוני, מולטי־אתני ודתי אינקלוסיבי לאימפריה במקום חזון האומה האסלאמית שקידם הסולטאן המורח עבד אל־חמיד השני. מלחמות הבלקן ואחריהן מלחמת העולם צמצמו את העות'מאניות לפרויקט מצומצם יותר, שבו הערכים היו לבעלי ברית (כל עוד לא קראו תיגר על ההנהגה), אך באותה נשימה יוניים, ארמנים ומיעוטים אחרים נותרו מחוץ לתמונה.

סיפורי החיים בספר משקפים את השינויים הדרמטיים שהתחוללו בארץ באותה תקופה. הפרק הראשון מתמקד ברפיק אל־תמימי משכם, שלמד בבית הספר היוקרתי למנהל באיסטנבול והמשיך משם לסורבון ולתפקידי מנהל וחינוך באימפריה. ספריו של תמימי שנכתבו במהלך המלחמה והוזמנו ומומנו בידי המנהל העות'מאני, וילאית בירות (שכתב עם מחמד בהג'ת, 1917) ופֶלְסְטִין רִיסָאלֶהֶסִי (1915) שתמרי משער שהוא כתב אותו, הם מקור חשוב לתקופת המלחמה.

הפרק השני ממשיך את העיסוק בספרים אלה ובאחרים אשר יצאו לאור במהלך המלחמה ונועדו לשרת את המאמץ המלחמתי העות'מאני, הן כביטוי לשליטה באזורים המתוארים אל מול האיום מדרום וממערב הן במשימתם להעמיק את הידע על המרחב הטופוגרפי והאנושי הפלסטיני. תמרי מנתח את מה שהוא מכנה 'הדיקטורה הצבאית' של אחמד ג'מאל פאשא בסוריה הגדולה בתקופת המלחמה, את מפעלי הפיתוח שלו אך גם את ההוצאות להורג, ההגליות של חשודים בבגידה ואת הכפייה של לאומיות ותרבות תורכית בבתי הספר והשפעותיה של זו על היחסים בין הנתינים העות'מאנים למרכז האימפריאלי. הוא מראה כיצד הספרים שנכתבו בתקופה זו הם שלב חשוב בתהליך בן מאות שנים של הפיכתה של פלסטין לקטגוריה גיאוגרפית ומכאן גם חברתית, העומדת לעצמה. בניית הספרים הללו גם מראה תמרי שאין להפריד בין תרבות או ידע מדעי מערבי, עות'מאני או ערבי. כך הזהויות שנגזרות מידע זה, שהותך ליצירה חדשה, מכילות בתוכן את הערבי, המערבי והעות'מאני באופן שאי־אפשר לפרקו. פֶלְסְטִין רִיסָאלֶהֶסִי, טוען תמרי, נועד להעניק זהות נפרדת לערביות ולייחוד של פלסטין כחלק מניסיון המדינה לפייס את הערבים ולכונן יחסים חיוביים בינם ובין התורכים, אך זה היה, הוא מעיר, מעט מדי ומאוחר מדי.

הפרק השלישי לוקח את הקורא למשולש העירוני יפו, ירושלים ובאר שבע, שלושה מרכזים אורבניים שאת התפתחותם האיצה המדינה העות'מאנית. תמרי נסמך על התכנון העירוני בערים בפלסטין ומדגיש את מקומה של המדינה בהתפתחות הזאת, לצד היוזמה הפרטית והזרה. אלה התפתחו סביב שלושה צירים: השיפור בדרכים ובמסילת הברזל, השילוב של פלסטין בכלכלה הגלובלית והתעצמות חשיבותה של הארץ כחייג נוכח האיומים מדרום וממערב. כאן עולה דמותו של ראע'ב ביי אל־נשאשיבי (1882–1951) שהיה למהנדס העיר ירושלים לאחר שסיים את לימודי ההנדסה והתכנון העירוני באוניברסיטת איסטנבול והיה ממתכנני באר שבע. בעזרת ניתוח אוספי תמונות של ירושלים העות'מאנית, מתאר תמרי את תהליכי העיור והחילון של העיר. אלה היו שלובים זה בזה, כמו גם ההלאמה של הטקסים והאירועים הדתיים במרחב האורבני לצד התכנסויות חדשות כמו משחקי כדורגל

ופיקניקים. גם כאן מראה תמרי את הצדדים השליליים של אותו פיתוח שהסתמך גם על עבודות כפייה והביא להעמקת הריבוד החברתי כאשר העניק כוח עצום למשפחות נכבדים מסוימות על חשבון רוב האוכלוסייה. בעוד פיתוח עירוני זה נועד לחזק את שליטת המדינה בערים, צמיחתן כמוקדי כוח העמידה אתגר לפני המרכז האימפריאלי באיסטנבול. תמרי איננו מצייר כאן אידיליה של פיתוח, אלא שם לה גבולות ברורים: לצד תיאור פסטורלי של הפיקניקים שערכו הירושלמים בגבעות המוריקות של שכונת שיח' ג'ראח, תמרי מתאר כיצד הביוב הירושלמי שזרם בסמוך הפיץ צחנה באזור כולו.

הפרק הרביעי עוסק במשלחות התעמולה הערביות לחזית בגליפולי ומאוחר יותר לחג'אז, שגייסו אחד מ ג'מאל פאשא ואנוור פאשא. אלה כללו עיתונאים, אנשי דת ואינטלקטואלים מגויסים שפרסמו מסמכים וספרים על המסע הזה שנועדו לפאר ולחזק את הברית הערבית-תורכית תחת כנפי המדינה העות'מאנית. ב-1916 פורסם הספר בן 300 עמוד, **המשלחת המדעית למושב הסולטאנות** ובאותה שנה פורסם דו"ח נוסף על המסע לחג'אז ולסוריה. כאן עולה דמותם של שיח'ים פלסטינים כמו השיח' אסעד אל-שוקירי מעכו ונכבדים אחרים מבית-רימא, משכם וממקומות אחרים. אלה קיבלו את השכלתם הדתית באל-אזהר שבקהיר, אך קשרו את גורלם עם אנשי מפלגת האחדות והקדמה ועם חזונם המודרני שבא להחליף את הרוח הפאן-אסלאמית שהנהיג הסולטאן עבד אל-חמיד השני. הספרים והדו"חות שכתבו היללו את ג'מאל פאשא ואת הברית והאחדות הערבית-תורכית כיסוד שאין להתירו. פלסטין עולה בהם כיחידה טריטוריאלית נפרדת אף שלא הייתה כזאת מבחינה מנהלית. גם אם חלקם לא האמינו באוטופיה הזאת, הם העדיפו את האחדות תחת העות'מאנים על פני כיבוש זר וקראו לדור-לשוניות ערבית-תורכית, לשערוב של התורכים ולתורכיפיקציה של הערבים. יותר מכך, במהלך המלחמה הם ראו בעות'מאניות כוח שיכול להגן על עצמאותה וריבונותה של האומה האסלאמית.

הפרק החמישי עוסק בנוצרים יוונים אורתודוקסים באמצעות דמויותיהם של עיסא אל-עיסא (1878-1950), העיתונאי היפואי שייסד עם בן דודו את העיתון **פלסטין** ב-1911 והמשפטן יוסף אל-חכים מלטקיה ששימש כתובע מחוזי וכשופט ביפו באותה שנה. תמרי שופך אור על אופני ההתמודדות של הקהילה האורתודוקסית עם השינויים האימפריאליים, כמו גם על ההודמנויות שהתקופה הזאת העניקה לבני העדה. שוב, יש כאן דוגמאות שונות ודעות שונות של בני אותה עדה ואותו דור. אל-עיסא ואל-חכים, בני המעמד העירוני המתפתח, לא היו תלויים בסעד של הכנסייה היוונית אורתודוקסית ופנו לקריירת חופשיות. אך מתוקף מקצועותיהם כעיתונאי וכתובע, הם נפגשו שוב עם המתחים בין בני הקהילה הערבית המקומית ובין הפטריארכיה היוונית. שניהם קצו בהגדרתם כ'בני חסות' ושאפו לחלץ את זהותם האורתודוקסית כדי להשתלב במדינה (אל-חכים) או באומה הערבית (אל-עיסא). אך אל-חכים היה נאמן לשלטון מפלגת החרות והקדמה בעוד אל-עיסא היה ספקן לגבי יכולתם של הערבים או הערבים הנוצרים להשתלב בחזון שלה. תמרי מראה כיצד החזון של זהות אימפריאלית אחת העצים את קריאת התיגר של בני הקהילות הדתיות

השונות על המרכז האימפריאלי וכיצד עמידתה של הפטריארכיה היוונית לצד השלטון יצרה מתחים עם קהילות מקומיות.

הפרק השישי עוסק בשכם, מרכז אורבני מתפתח אך שונה מהדוגמאות האחרות. שכם צמחה גם היא באותה תקופה, אך נשארה הומוגנית יותר מבחינה דמוגרפית עם נוכחות פחותה של המיסיון ומוסדות אירופיים. באמצעות שני מסמכים שנכתבו שנים לאחר ההפיכה של 1908 אנו למדים על האופן השונה שזו התקבלה בעיר: זיכרונותיו של עיזת דרווזה, המחנך והסופר בן העיר וספריו של אחסאן אל-נימר, בן למשפחה בעלת אדמות, שכתב ספר בן ארבעה כרכים על ההיסטוריה של העיר. נימר, אשר היה נאמן לסולטן עבד אל-חמיד, הציג את מהפכת 1908 כפארסה, אירוע שהובל בידי מיעוט במנהל העירוני בעוד הרוב תמכו בכינון מחדש של השלטון החמידי. דרווזה, לעומת זאת, היה או איש מפלגת החירות והקדמה. הוא ייחס לאירוע זה חשיבות רבה וראה בו ניסיון אמיתי לשנות את הסדרים החברתיים והמעמדיים באימפריה. עם זאת, טוען תמרי, שניהם מעניקים משמעות לאומית לסיפור המקומי.

הפרק השביעי עוסק בארגוני סעד שהנהיגו נשים במפנה המאה התשע-עשרה ועד מלחמת העולם הראשונה, ומתמקד בדמותה של אדל עזאר (1886-1968), 'אם העניים', כפי שנודעה ביפו בימי המלחמה. תמרי מסביר כיצד הפעילות העצמאית המקומית של נשים, אף שנבעה מן הכנסייה והייתה במהותה אורתודוקסית, שירתה כפועל את בני כל העדות והדתות והניחה את המסד לארגונים הפמיניסטיים-לאומיים הפלסטיניים שקמו בתקופת המנדט. הפרק מסתמך על מחברת אישית שבה כתבה עזאר את זיכרונותיה, ועל פעילותה לצד נשים ובארגונים נוספים בתקופה זו. עזאר עמדה בראש ארגון צדקה, אך פעלה גם למען חינוך בנות יתומות ולהקמת בתי ספר לבנות שחינכו לרכישת מקצוע ולחיים עצמאיים. הפרק השמיני מוקדש לעבודת הצילום של ח'ליל רעד ולצילומי התעמולה שצילם תחת פיקודו של ג'מאל פאשא החל באביב 1915, תחילה בירושלים ולאחר מכן כשהתלווה לצבא בחזית הדרומית בבאר שבע, בעזה, באל-עריש, בחפיר, ביריחו, בים המלח ובסיני. הוא צילם את קציני הצבא ואת המגויסים, את בסיסי הצבא, את ההכנות לקרב ואת הלחימה ממש. לאחר כניעת ירושלים צילם רעד את כניסת אלנבי לעיר ומאוחר יותר את אירועי 1928-1929 והמרד הערבי הגדול. במשימתו כצלם תעמולה הוטל עליו להעניק פנים אנושיות לצבא העות'מאני. גם כאן יש צד שני למטבע. בעבודותיו של רעד אפשר גם למצוא תיעוד קרוב לאכזריות שגילה ג'מאל פאשא ביחסו לאוכלוסייה האזרחית, למשל בצילומים של עולי הגרדום בירושלים או של עבודות הכפייה בבאר שבע.

תמרי מיטיב להאניש את הדרמה ההיסטורית ערב המלחמה ובעיצומה בסיפורים האישיים, ומכאן העוצמה הטמונה בספר זה. עם זאת, העובדה כי הספר הוא אסופה של מאמרים שהוא כתב לאורך השנים ללא הקדמה או סיכום מקשה על מי שמבקש להפוך את שלל הסיפורים הללו מפרגמטים נפרדים לסיפור לכיד ונהיר אחד. אך אולי המדיום כאן הוא המסר: אין סיפור כזה וטעות היא לחפשו. חולשתו של הספר היא בהתעלמותו מכל מי

שלא שפר עליו גורלו כחלק מהמודרניות העות'מאנית, בעיקר האוכלוסייה הכפרית שהייתה רובה המכריע של הארץ. היעדרה של האיכרות הפלסטינית ממחקרים רבים על תקופה זו מקשה על הבנה מעמיקה וכוללת יותר של החוויה האנושית באותן שנים.